

6336

9/56.6)

a-32

w 360

~~1337~~

3(56.6)

1337

Ա-32

ԳՐ. ԷԳ. ՆԱՌԻՄԱՆ

ԿԵ

486

ԷՐԶՐՈՒՄ

Դերմաներեկից Թարգմ.

Իսահակ Յարութիւնեանց.

1004
1848
16954

2004

ԹԻՓԼԻՍ

Տպարան Մ. Շարաձէի, Նիկ., 21.

Типограф. М. Шарадзе, Ник., 21.

1896

7881

5784076-43-44

U 414844

Հրգրութիւն

Дозволено цензурою Тифлисъ, 7 Ноября 1895 г.

40 0 5

U 414844

Verlag v. Neumann, Neudamm, Berlin.

1895

1895

Հրգրութիւն զհրապարակելու յատկութիւնները. ամբողջը վերջին պաշարումը. մոռցնալով եւ ուսցող կեանքը. պաշարման դրութիւն. քրիստոնէական եւ մահմեդականների մէջ տեղի ունեցած նորագոյն արիւնահեղ կռիւները. վաղի երկու ֆրանսիացի բանտարկեալները. օտար հիւրերի հսկողութիւնը ոստիկանութեան ներքոյ. վատթար ակնկալութիւններ վաղի մօտ. զաֆիսիէներ տաշու զրացումը. զօրքն ու ոստիկանութիւնը. Հրգրութիւն հայոց դպրոցը. Մաւաւարեան. պատմութիւն. վաճառականութիւն: *)

Բինգեօլ-Գաղի կամ Բիւրակնեան լեռների կամարածի բարձրութեանց շուրջը, սարահարթի վրայ, դանդաղ ու հանդարտ հոսում են բազմաթիւ գետեր. դրանք բաւականին հեռանալով Բիւրակնեան սարերից՝ նեղ վիհերի միջով կարկաշում են դէպի անդունդը և իրենց ջրերը թափում Մուրադ-2այի, Փրատի կամ Արաքսի հոսանքների մէջ: Մինչդեռ Մուրադ-2այի ա-

*) Vom goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat. Von Dr. Edmond Naumann. München und Leipzig. 1895.

Այս վերնագիրը կրող ընդարձակ գրութիւնը մի հատումն է կազմում „Հրգրութիւն“, որ մեր թարգմանութեամբ անցնել տարի լոյս տեսաւ նաեւ „Արձագանքի“ էջերում:

Ծ. Թ.

կունքներն որոնելու համար պէտք է բարձրանանք Ազր-Գաղի և Արարատի հսկայական լեռները՝ Փրատի կամ արևելեան Նփրատի սկիզբը պէտք է որոնենք անմիջապէս Էրզրումի մօտակայքը, այն լեռնագաւառում, որ հիւսիս-արևելեան կողմից սահմանագծում է վիթխարի լեռնագագաթներով շրջապատուած բարձրավանդակը:

Քաղաքը, որի անունը կրում է նաև սարահարթը, տարածուած է լեռնադաշտի մի խորշում և ծածկում է գետնի մի տափարակ բարձրութիւն, որի ամենաբարձր մասը բռնում է մեծ և հնադարեան միջնաբերդը: Լայն և վիթխարի պատնէշները՝ տունէլանման գոներով ընդհատուած, շրջապատում են քաղաքը: Ջրհակայքի մի բարձր կէտից նայելով քաղաքը հրաշալի տեսարան է ներկայացնում: Բարձր երեւում են հին պարիսպները, իսկ գրանցից էլ բարձր՝ միջնաբերդի լայն աշտարակը: Տների ծովը վայելուչ կերպով ընդմիջում է երկար ու բարակ մինարէներով. անթիւ ծխնելոյզները բարձրանում են հարթ կտուրների վրայ և տեղ տեղ երևում են ծառերի կանաչ կատարները: Արևելեան և արևմտեան բարձրութեանց վրայ կանգնած են ամեհի ամրոցները. դրանք յիշեցնում են տեղի արտաքոյ կարգի նշանաւոր ռազ-

մագիտական դիրքը, որովհետև այդտեղ է գտնւում նաև այն դուռը, որի միջով կարող կլինին դրացիները Կովկասից և Անդրկովկասից անցնել դէպի Սնատուխ:

Վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի միջոցին Էրզրումն երկարատև պաշարման դիմացաւ. թէև ռուսներին յաջողուեց քաղաքի ետևի բարձրութիւնների վրայից ներս մտնել, բայց կրկին գուրս մղուեցան: Այդ յարձակման հետ միաժամանակ ռուսները մտադրուել էին և հարաւային կողմից վրայ տալ, բայց զօրքերը չկարողացան ճիշտ ժամանակին և նախագծուած որոշմամբ գործել. այդ պատճառով յարձակումն յետ մղուեցաւ տաճկական թնդանօթածիգ զօրքերից: Բայց և այնպէս ռուսները կարողացան վերջապէս քաղաքը գրաւել, սակայն Բերլինի դաշնագրութեան որոշման համաձայն՝ ստիպուեցան նորից թողնել Էրզրումը:

Հեռուից ստացած առաջին տպաւորութիւնից յետոյ չէի սպասում, որ քաղաքում կգտնեմ կեղտոտ փողոցներ ու քարուքանդ տներ: Վիթխարի պատնէշների ու քաղաքի ներքին մասի մէջ եղած տարածութեան վրայ ընդարձակ և անմարդաբնակ հարթութիւններ կային: Մեր տեսած առաջին փողոցները գիւղի տպաւորութիւն էին թողնում և որքան առաջ էինք

գնում գէպի քաղաքի ներսը, այնքան աւելի խտանում և կուտակւում էին տները, այնքան աւելի եռում էր կեանքը: Խանութները շարուած էին միմեանց ետևից. ծախու էին հանուած ահազին քանակութեամբ եւրոպական շնչին իրեղէններ: Փողոցներում լիքն էին հայեր, յոյներ, պարսիկներ, քրդեր, զինուորներ, ոստիկաններ և ոտից մինչև գլուխը փաթաթուած կանայք: Մեծ, տունեղաձև դռների ճանապարհներից երևում էին ահազին քանակութեամբ խանութներ, որ յիշեցնում էին Էրզրումի նշանակութիւնը՝ վաճառականութեան համար: Ինձ զարմանք էր պատճառում ամբողջում եղած զօրքերի ահազին քանակութիւնը, որովհետև մինչև այժմ ասիական ճաճկաստանում ճանապարհորդելով թէև բազմաթիւ զօրանոցներ և սպաներ էի տեսել, բայց ոչ մի տեղ զինուորներ չկային:

Երկար որոնելուց յետոյ գտանք վերջապէս հայկական «Պօղոս» կոչուած հիւրանոցը, որ մի կուլիսաձև, եռայարկ շէնք է՝ կառուցուած հին և մեծ մզկիթի մօտ եղած հրապարակի վրայ: Երկարատև պահեցողութիւնից յետոյ ինձ մնում էր շուտով հետամտել հիւրանոցի խոհանոցը՝ բայց աւելի լաւ է լռեմ այդ մասին, որովհետև ճշմարիտ որ՝ ոչինչ լաւ բան չեմ կարող ասել:

Ընդհանրապէս ինձ այնպէս էր թւում, որ լաւ օր չպէտք է տեսնեմ այստեղ. ոստիկանական լրտեսները շարունակ շրջապատում էին ինձ և իւրաքանչիւր քայլս դիտում: Քաղաքը դեռ ևս սաշարման դրութեան մէջ էր, որովհետև մի երկու ամիս առաջ էր տեղի ունեցել քրիստոնեաների և մահմեդականների այն ընդհարումը, որի միջոցին սպանուել էին մօտ քսան հոգի և երեք հարիւրն էլ վիրաւորուել: Արդէն Անգորայից դալիս՝ ճանապարհին ինձ պատմել էին, որ տաճկաց զինուորները ներս խուժելով հայոց եկեղեցին՝ կամեցել են կողոպտել սրբազան անօթները. բայց մի երկտասարդ հայ՝ չկարողանալով տանել այդ անպատուութիւնը, հրադէնով սպանում է տաճիկ սպաներից մէկին: Այդ դէպքից յետոյ քաղաքի հրապարակներում օրինաւոր պատերազմ է տեղի ունենում տաճիկների և քրիստոնեաների մէջ: Ոմանք այդ արիւնահեղ կռիւների պատճառը ռուսներին էին վերագրում, իբրև թէ դրանք են գրգռում հայերին, բայց այդ զրոյցների մի խօսքն անգամ ճշմարիտ չէր, այդ պատճառով և ես ինձ թոյլ եմ տալիս՝ Վարնոյ դէպքերի ճշգրիտ պատմութիւնն անել:

1889 թուի ընթացքում Էրզրումի վալին մի անստորագիր նամակ է ստանում, որի մէջ

գրուած է լինում թէ հայոց դպրոցում պատերազմական միջերջներ են պահուում և թէ այնտեղ մի գործարան կայ, ուր զէնք ու զրահ են պատրաստում: Նահանգապետը կարգաւով այդ, ծիծաղում է և նամակը մի կողմը ձգում: Բայց կարճ միջոցից յետոյ վալին երկրորդ անստորագիր նամակն է ստանում՝ նոյն բովանդակութեամբ: Վալին այդ բանն իբրև հետաքրքրական և ծիծաղելի դէպք և ոչ թէ քաղաքական խնդիր դարձնելու նպատակով, պատմում է իր բարեկամին, Երզնկայի մութեսարիֆին: Վերջինս անմիջապէս այդ իրողութիւնը հեռագրում է Կ. Պօլիս՝ մեծ վէզիրին և չուտով Ստամբուլից հրաման է գալիս Էրզրումի վարչութիւններին՝ հայոց դպրոցն ու եկեղեցին հետախուզելու: Հրամանը կատարւում է՝ առանց պատճառների մասին տեղեկութիւն տալու սաստիկ վրդովուած ու վիրաւորուած հայերին:

Ինչպէս պատմում էին՝ հետախուզութեան ժամանակ տաճիկ սպաները վայրենի կերպով են վարւում. նրանք պղծում են եկեղեցու սրբազան անօթները և վիրաւորական խօսքեր ասում, բայց ի հարկէ ոչ մի զէնք չեն գտնում: Հասկանալի է, որ այս դէպքերը բոլոր քրիստոնեաներին վրդովեցին: Հայերը պատգամաւորներ ուղարկեցին նահանգապետի մօտ՝ բա-

յատրութիւն պահանջելու: Վալին բաւական համարեց միայն պատասխանել թէ եղածը կատարուել է բարձրագոյն հրամանով. բայց հայ ժողովուրդը գոհ չմնաց այդ պատասխանից: Վաճառականները մի բանի օր շարունակ փակեցին իրենց խանութներն ու գրասենեակները և այդպիսով զգալի խանգարումն առաջացրին քաղաքի սովորական կեանքի մէջ: Նահանգապետն այդ տեսնելով՝ կանչում է իր մօտ քրիստոնեայ համայնքների ղլխաւորներին և պատուիրում, որ սրանք իրենց ազդեցութիւնը գործ դնեն՝ վաճառականներին համոզելու, որ կրկին բանան իրենց խանութները: Հոգեւորականներն աշխատեցին այդ ուղղութեամբ, բայց յաջողութիւն չունեցան: Այն սակաւաթիւ վաճառականները, որ հետեւելով նրանց խրատներին՝ խանութները բացարին, միւսներից հռչակուեցան իբրև դաւաճաններ և ուրացողներ: Յառաջացան նորանոր պառակտումներ և կուտակցութիւններ. յուզմունքը նկատելի կերպով աճում էր քաղաքում և մահմեդականների հինաւուրց առեւութիւնը քրիստոնեաների դէմ՝ սկսեց բորբոքուել: Հետեւեցին այն եղաւ, որ մահմեդականները յարձակումն գործեցին հայ ժողովրդի վրայ, հայոց եկեղեցու առաջը և այդպիսով առաջացաւ այն մեծ հրապարակային կոտորածը. Զօրքը միջա-

մտեց, բայց որովհետև զինուորները բացառապէս խալամներ են, կռիւը ողբալի հետեանքներ ունեցաւ Էրզրումի քրիստոնեայ ազգաբնակութեան համար: Պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ՝ սպանուել էին 20 հոգի և 80 էլ վիրաւորուել, սակայն զոհերի թիւը տարաբաղ-դաբար շատ աւելի է եղել:

«Եւրոպա» հիւրանոցում ես պատահեցի երկու ֆրանսիացի ճանապարհորդների, որոնք իրենց կառավարութեան յանձնարարութեամբ՝ գիտնական նպատակներով Պարսկաստան էին գնում: Վալին մի քանի շաբաթ պահում էր նրանց Էրզրումում. իսկ Էրզրում գալուց առաջ արդէն Բայբուրտում նրանք բանտարկուել էին ոստիկանութեան ձեռքով: Նրանք գիտնական նպատակներով տեղագրական ստուերագծեր էին պատրաստել ճանապարհին, սակայն թուրքերը հասկացողութիւն չունենալով այդ մասին՝ կարծում էին թէ դրանք գաղտնի քարտէշներ են պատրաստում՝ իրենց երկիրը նուաճելու նպատակով: Նահանգապետն ամեն մի նորեկ եւրոպացի ճանապարհորդի լրտես էր համարում: Իմ գալն էլ ամենեւին ցանկալի չէր նրան: Նա թէև ինձ տաճիկ պետութեան համար վտանգաւոր մարդ չէր համարում, բայց կասկածում էր, որ ես կարող եմ մի լրագրի թղթակից լինել և

Էրզրումում պատահած արիւնահեղ դէպքերի մասին ճիշտ տեղեկութիւններ հաւաքել:

Փրանսիացի գիտնականներին իրենց դրժուար դրութիւնից ազատելու համար՝ հարկ էր եղել հեռագրական երկար բանադնացութիւններ սկսել ֆրանսիական հիւպատոսարանի և Կ. Պօլսի գեսպանատան մէջ: Իմ Էրզրում գալու երկրորդ օրը նրանք ճանապարհ ընկան: Որպէս զի նրանք վտանգից ազատ մնան ճանապարհին, նահանգապետը բազմաթիւ զինուորներից բազկացած մի պահանջող խումբ էր նշանակել նրանց ուղեկցելու. այդպիսով գիտնական արշաւանքն այնպիսի այլանդակ կերպարանք էր ստացել, որ նոյն իսկ աւազակները կվախենային:

Իմ ամեն մի քայլը լրտեսում էին. եթէ այցելութեան էի գնում մի տեղ, անպատճառ այդ տան դրան մօտ մի ոստիկան էր կանգնած լինում, որ պատուէր ունէր ամեն շարժումս դիտելու և հաղորդելու: Մի սպայ եկաւ հիւրանոց և պահանջեց անցաթղթերս. իմ ունեցած բոլոր «թէսկէրէները» տարան «հիւքիւմէտ կօնաղի»: Երբ ես շաբաթ օրը վճռեցի, որ կիրակի Էրզրումից ճանապարհ ընկնեմ, ինձ յայտնեցին, որ «թէսկէրէներս» առ այժմ չեմ կարող յետ ստանալ և կողմնակի կերպով խորհուրդ

տուլին ինձ՝ նահանգապետին այցելութեան գնալու

Արդեօր ինձ էլ ֆրանսիացի զինականների վիճակն է սպասում, մտածեցի ես, բայց և այնպէս Եւամպիօնի ուղեկցութեամբ գնացի վալիի մօտ: Նորին գերագանցութիւնը շատ էլ սիրալիր ընդունելութիւն չցոյց տուեց ինձ, սակայն ձեռքի շարժումով հրաւիրեց նստելու — պէտք է նկատեմ, որ ամեն մահկանացու չէ արժանանում այսպիսի բարեհաճ ուշադրութեան: — Ես համբերութեամբ սպասեցի մինչև որ վալին մի քանի գործեր վերջացրեց, որոնք գուցէ բոլորովին էլ շտապով չէին. նա մի ժիր զինուորական էր՝ ֆէրիկ փաշայի կամ գեներալ լէյտընանտի աստիճանով, ալեխառն մօրուսով, զինուորական համազգեստով և անփոխարինելի ֆէսը գլխին: Մեր զրուցատրութիւնն այնքան երկար տևեց, որ բառացի չեմ կարող առաջ բերել:

Ձևական, կարճ յառաջաբանից յետոյ, անմիջապէս սկսեցինք գործի մասին խօսել: Վալին հարց ու փորձ արեց ճանապարհորդութեանս նպատակի մասին և յետոյ ապացոյց պահանջեց, որ ես ճանապարհորդում եմ Անատոլիայի երկաթուղու վարչութեան յանձարարութեամբ և տաճիկ կառավարութեան թոյլտուութեամբ: Ես ցոյց տուի նրան Անգօրայի նահանգապետի

շրջաբերականը, որ բարեբաղդաբար մօտս էր մնացել. բայց այս վաւերացութիւն ազդեցութիւն չունեցաւ նորին գերագանցութեան վրայ: Նա պահանջեց ինձնից Գ. Պօլսի կառավարութիւնից յատուկ թղթով թոյլտուութիւն՝ էրզրումի նահանգում ճանապարհորդելու համար. ես պատասխանեցի, որ այդպիսի թուղթ չունենալս արգելք չպէտք է լինի ինձ Դիրարէքիւրից Կ. Պօլիս վերադառնալ՝ էրզրումի և Տրապիզոնի վրայով:

Մօտաւորապէս մինչև այդ կէտը տևեց նահանգապետի և իմ մէջ տեղի ունեցած անմիջական խօսակցութիւնը. յետոյ վալին բազմաթիւ հարցումներ տուեց Եւամպիօնին և բաւականին խիստ ձեռով առանց ուշադրութեան առնելու իմ ներկայութիւնը: Ես ստիպուած եղայ ընդհատելու նրանց՝ թոյլտուութիւն խնդրելով, որ ես էլ մասնակցեմ խօսակցութեանը: Ես մի անգամ էլ շատ որոշ կերպով բացատրեցի, որ իմ բոլոր վաւերացութիւնը կարգին են, որ ոչ ոք իրաւունք չունի ինձ այստեղ ուժով պահելու և թէ իմ գործունէութեան տեղից մինչև ծովի եզիրը վերադառնալու համար կառավարչական առանձին թղթերի կարիք չկար: Յետոյ պահանջեցի, որ վերադարձնեն իմ «թէսկէրէները». առանց այդ թղթերի չէի կարող շարունակել ճա-

նապարհս: Առարկեցի նոյնպէս, որ եթէ մերժուի անցաթղթերիս վերադարձնելը և ինձ քաղաքում երկար պահեն, այն ժամանակ տաճիկ կառավարութիւնը պատասխանատու կլինի իմ արած աւելորդ ծախսերի համար. այդ բանը պնդեցի յանուն այն ընկերութեան, որի պատուէրով այս ճանապարհորդութիւնը կատարեցի:

Վալին այլ ևս ոչինչ չկարողացաւ ասել իմ բացատրութիւնների դէմ. ճշմարտութեան մէջն է իսկապէս իրաւունքը, կամ թէ ըստ թուրքի՝ «հակի գերչեկին իշինգէ»: Բայց ի հարկէ ճշմարտութեամբ միշտ իրաւացին չէ տեղի ունենում, թէև դա թոյնից էլ դառը լինի — «գերչէկ օգլիբի ադժի իսադա հակիլընր բուլաման» —:

Նահանգապետը թոյլ տուեց, որ անցաթղթերս վերադարձնեն, բայց միևնոյն ժամանակ մերժեց տալ ուղեկից զաֆթիէներ, որ պահանջել էի յաջորդ օրուայ համար՝ կարծես թէ իր անհամբոյր բնաւորութիւնն ապացուցանելու նպատակով: Վալին ինքն էլ համոզուած էր, որ այդ մերժումն ոչ մի իրաւացի պատճառի վրայ չէր հիմնուում, բայց ես լաւ համարեցի այդ տեսակէտը չշեշտել և հետևեալը պատասխանեցի. «Զերդ գերազանցութիւն, զաֆթիէների պաշտօնն է ճանապարհորդին ամեն տեսակ վտանգներից պաշտպանել. ես չատ լաւ գիտեմ, որ այս երկրում

այդ պաշտպանութիւնն ոչ մի տեղ չեն զանաւորում և իմ անցած երկար ճանապարհին, Իզմիրից մինչև այստեղ, ամեն տեղ սիրով տուել են ինձ այդ պաշտօնական ուղեկիցների խումբը: Անձնապէս ես կարիք չունեմ զինուորական պաշտպանութեան. եթէ դուք ինձ զաֆթիէներ չտաք, ես էրգրում չեմ մնայ և առանց դրանց ուղեկցութեան կշարունակեմ ճանապարհս: Իսկ եթէ ճանապարհին յարձակուեն ինձ վրայ, ես ինձ կպաշտպանեմ դարձեալ այնպէս, ինչպէս որ կպաշտպանուէի զաֆթիէների ներկայութեամբ: Եւ առհասարակ մեծ յոյս չունեմ ոստիկանութեան օգնութեան վրայ: Բայց հետո տանում եմ մի ամբողջ կապոց ստուերագծերի ու նկատողութիւնների, որոնց մէջ ամփոփուած են այն աշխատութեանց արդիւնքը, որ ես կատարել եմ երկաթուղին կառուցանող ընկերութեան պատուէրով: Եթէ այդ նիւթերը կորչեն, այն ժամանակ դուր անցած կլինի ընկերութեան այդ նպատակի համար արած բոլոր ծախքերը և այդ բանի համար ես պատասխանատու կհամարեմ կառավարութիւնը, որի ներկայացուցիչն այստեղ դուք էք: Եւ առ հասարակ ինչ էլ որ պատահելու լինի ինձ ճանապարհին, եթէ առանց զաֆթիէների ուղեկցութեան գնամ, պատասխանատուն Չերդ գերազանցութիւնը կլի-

նի: Եթէ ինձ վրայ յարձակումն գործեն և վիրաւորանք կամ սպանութիւն տեղի ունենայ, պատճառը կհամարուի ոստիկան ուղեկիցներին բացակայութիւնը և որովհետեւ դուք զանում էք տալ ինձ այդպիսի ուղեկիցներ, այդ պատճառով էլ բնականաբար պատասխանատուն դուք կլինէք»:

Այդ էլ կարողացաւ ըմբռնել վալին. պատասխանատուութեան երկիւղն ազդեց նրա վրայ: Նա յայտարարեց, որ թոյլ է տալիս երկու զափթիէ վերցնել, կանչեց մի ժանդարմի սպայ և յանձնարարեց նրան՝ յաջորդ օրը զափթիէներ տալ ինձ ուղեկցելու: Միևնոյն ժամանակ հրամայեց վերադարձնել անցաթղթերս և անմիջապէս մի հեռագիր ուղարկեց Վ. Պօլիս, մինիստրութեանը հաղորդելով, որ ես հասել եմ Էրզրում, պնդում եմ թէ այս ինչ նպատակով եմ ճանապարհորդում, Էրզրումի վիլայէթում ճանապարհորդելու համար ոչինչ վաւերացողութիւն եմ և հետեւալ օրը դէպի Տրապիզոն պէտք է ուղևորուեմ:

Մեր զրուցատրութիւնը վերջացաւ: Թէև այդ բաւականին երկար տևեց, բայց ես պէտք է գոհ մնայի հետևանքից, որովհետև Էրզրում քաղաքը ոչինչ զրաւիչ բան չունէր: Նոյն իսկ ազատ կամքովս հազիւ թէ համաձայնէի երկար

85-25692 / 1004 (96481)

մնալ այդտեղ: Փողոցները, տներն ու մարդիկ, երկիրը, քաղաքը և նոյն իսկ երկինքը՝ ցուրտ, բիրտ ու դաժան են երևում: Նշանակն էլ խիստ էր. արդէն մի շաբաթ առաջ լեռներում ձիւն էր եկել *): Բացի դրանից տեղական խառնաշփոթութիւնները դեռ ևս չէին վերջացել: Նախորդ գիշերը կրկին ընդհարումն էր տեղի ունեցել, որի միջոցին հրացանի ձայներ էլ էին լսուել: Կառավարութիւնը պահանջներ թիւր կրկին աւելացրել էր և զինուորներին փամփուշտներ բաժանել: Առանց իր կեանքը վտանգի ենթարկելու՝ մարդ չէր կարողանում գիշերը տանից դուրս գալ:

Վալին, Քայրի փաշան, լաւ հռչակ չունի: Իր նահանգում նա մի բռնաւոր իշխան է, անսահման ատելութիւն է տածում դէպի քրիստոնեաները, խորշում է օտարականներից և լրտեսներով շրջապատում իր չսիրած մարդկանցը **): Եւ որովհետև իրեն համարում է հին

*) Էրզրումի կլիման առ հասարակ շատ անյարմար է մարդաբնակութեան համար, այս բարձրալանդակի վրայ պտղատու ծառեր չեն աճում: Պատահում է, որ յուլիսի սկզբներին գետինը դեռ մի ոտնաչափ բարձրութեամբ ձիւնով է ծածկուած լինում:

**) Նորերս Վ. Պօլսից տեղեկութիւն ստա-

Թրքական ըէթիմի պաշտպան, խստիւ դիմադրում է իր վիլայէթում ճանապարհներ շինելուն: 25-ը որ այդքան երկար ժամանակ առանց ճանապարհների էլ եօլա են գնացել և ինչ կարիք կայ ռուսների համար ճանապարհ հարթել: Միմիայն մի առաքինութիւն են վերադրում Քայրի փաշային՝ եռանդ:

Մի քանի ամիս ինձնից յետոյ էրզրում էին գնացել երկու ֆրանսիացի սպայ՝ գրաֆ Cholet և Julien: Նրանք էլ սիրալիր ընդունելութիւն չէին գտել նահանգապետից և հէնց որ իջևանում են «Եւրոպա» հիւրանոցում, խօսոյն շրջապատում են լրտեսներով: Հիւրանոցի տէրը հաւատացրել է նրանց, որ մինչև անգամ վալիի գաղտնի բանտեսները (ազնետները) կանացի հագուստների մէջ թաքնուած՝ նստած են սանդուղքի աստիճանների վրայ: Վերին աս-

ցայ, որ դր. Զաադը, որ արդէն 10 տարուց ի վեր միջազգային առողջապահական խորհրդի պաշտօնեայ է, Քայրի փաշայի առաջարկութեամբ Էրզրումից փոխադրուել է Նաֆա: Փաշան առարկել է՝ թէ նա հովանաւորում է հայերին, ճանապարհներ է ցոյց տալիս, սովորեցնում է և այլն: Բայց ինչպէս որ ինքս էլ անձամբ համոզուել եմ Էրզրումում, դօկտոր Զաադի յանցանքը միայն ևեթ այն է, որ նա հայոց դպրոցի աշակերտներին բռնկում էր:

տիճանի ղուարճալի է լսել այդ երկու ֆրանսիացի սպաների պատմութիւնը: Քայրի փաշան պատուիրում է հազորդել նրանց, որ ինքը միայն յաջորդ օրը կրնուին նրանցը, որովհետև ուրբաթ օրը քրիստոնէի երես չէ ուզում տեսնել: Դրութիւնն աւելի կասկածելի է դառնում, երբ յայտնում է, որ երկու ճանապարհորդներն էլ էրզրումի նահանգում ճանապարհորդելու առանձին արտօնութիւն չունեն Կ. Պօլսից: ճանապարհորդները տեղեկանում են, որ Մուշի Մէհմէդ Զէքի փաշան *), չորրորդ զօրաբանակի հրամանատարը, որի գերագոյն իշխանութեան տակ է գտնուում նաև Էրզրումը և որի մօտ իրենք Երզնկայում սիրալիր ընդունելութիւն էին գտել, լաւ յարաբերութեանց մէջ չէ Քայրի փաշայի հետ: Նրանք շտապում են հեռագրով օգնութիւն և պաշտպանութիւն խնդրելու Զէքի փաշայից և շուտով ղինուորական պատիւներ են վայելում: Բայց այդ բանը կատարեցնում է Քայրի փաշային. լրտեսները շարունակ հետևում են ճանապարհորդ սպաներին, սակայն վերջը «զօրքը յաղթում է ոստիկանութեանը» և շուտով վալին էլ հետաքրքրւում է

*) Սասունի արիւնահեղ կոտորածի տխրահրոշակ հերոսը:

ֆրանսիացի սպաների դրուժեամբ, ամեն կերպ նպաստում է նրանցը և վերջն էլ «հիանալի տը-պաւորութիւն» է թողնում նրանց վրայ:

Ինչպէս ես, այնպէս էլ իմ մարդիկը դժգոհ էին իրարմից և ուրախ կլինէին՝ շուտով հեռանալու այգտեղից: Նոյն իսկ այն քրդերը, որ Դիարբէքիւրից մինչև այստեղ ուղեկցել էին ինձ, մոայլ կերպարանք էին ցոյց տալիս. հէնց իրարմի մտնելիս՝ նրանց բանը շատ վատ էր գնացել. գրաւել էին պարզամիտ աչքեր ունեցող բեռնակրի գրաստը, որովհետեւ նրա գրաստի թամբի տակ ըէժիի բանտեսները մի փոքրիկ կապոց ծխախոտ էին գտել: Քրդերը կատաղել էին. այս ողորմելի էակներն ի՞նչ գիտէին ըէժիի իրաւունքները: Իրենց հայրենիքում այդչափ խստութիւն չէին բանեցնում: Դիարբէքիւրի փողոցներում յայտնի կերպով ծախում են մաքսանենգ ծխախոտը: Քուրդը միայն այն ժամանակ յետ ստացաւ իր գրաստը, երբ վճարեց 40 պիաստր տուգանքը, որ այդ խեղճ մարդու համար շատ մեծ փող էր:

Չնայելով այն բոլոր տխուր փորձերին և հիասթափմանը, որին ես ենթակայ եղայ իրարմի երեք օր մնալով, այնու ամենայնիւ մի քանի թանկագին յիշողութիւններս կապակցուած են այդ հեռաւոր քաղաքի անուան հետ: Մին-

չև այժմ էլ պահում եմ մօտս երկու փոքրիկ, ըստ ինքեան չնչին իրեր, իբրև թանկագին յիշատակ տաճկահայկական երկրի կենդրոնից — մի փայտեայ ըմպանակ և մի պողպատից շինած մանրանկար ունեղիք: Այդ երկու առարկաներն էլ «Ս ա ն ա ս ա ր ե ա ն դ պ ը ո ց» կոչուած հայոց ուսումնարանի արհեստանոցի արդիւնքն են: Մեր երկրացի դօկտօր Զառդին եմ պարտական, որ ծանօթացայ այդ դպրոցի հետ, որի գերազանց կազմակերպութիւնն ու վարչութիւնը զարմացրեց ինձ: Այդ դպրոցի վարիչների ձգտումներն արժանի են առանձնապէս պաշտպանուելու և յայտնադործուելու, որովհետեւ գերմանական քաղաքակրթութիւնից են սկիզբն առնում: Այն արժանաւոր և աղնուամիտ մարդիկը, որ այդ հաստատութեան դեկավարներն և ուսուցիչներն են, Գերմանիայումն են նախադատրաստուել՝ իրագործելու իրենց վսեմ գաղափարը, այն է իրենց ազգի վերածնութեանը նպաստել՝ դաստիարակութեան և կրթութեան միջնորդութեամբ: Նրանք հոգով ու սրտով նուիրուած են գերմանական քաղաքակրթութեանը: Կեանքիս ամենահաճելի վայրկեանների թւումն եմ դասում այն, դժբաղդաբար սակաւաթիւ, ժամերը, որ ես բազմ ունեցայ անցկացնել այդ բարձրագոյն կրթու-

թիւն ստացած անձանց շրջանում և համոզուած եմ, որ գերմանական դաստիարակութիւնն ու գիտութիւնն օտար երկրների շատ սակաւաթիւ վայրերում այնպիսի սերտ բարեկամներ ունի, ինչպէս որ էրզրումի Սանասարեան դըպրոցում:

Սանասարեան դպրոցը գտնուում է քաղաքի հիւսիս-արեւելեան անկիւնում, հայոց եկեղեցու մօտ: Դպրոցը բաղկացած է երկու մեծ, վայելուչ շէնքից և մի յարակից շինութիւնից, որի մէջ տեղաւորուած է դպրոցի հիանալի կադմակերպութիւն ունեցող արհեստանոցը: Խնամքով պահպանուած և ընդարձակ պարտէզները շրջափակում են դպրոցական շէնքերը: Իսկ այդ բոլորը միասին շրջապատուած են մեծ պարիսպով և ամուր փակուած դռներով: Դպրոցի այս վանքակերպ կղզիացումը շատ տեղին էր այն արիւնահեղ խառնաշփոթութեան միջոցին, որ վերելք յիշատակեցի, որովհետեւ այդ կռիւր տեղի ունեցաւ անմիջապէս դպրոցին կից տարածութեան վրայ, եկեղեցու առաջը: Բոլորովին անհիմն մեղադրանքները կասկած էին յարուցել թէ դպրոցում պահուում է զէնք ու վառօդ՝ առաջիկայ հայկական ապստամբութեան համար. պաշտօնեաների խուզարկութիւնները հարկաւ ապացուցեցին այդ լուրերի հիմնովին

ստութիւնը: Մատնիչներն այնքան հեռու էին գնացել, որ մինչև անգամ դպրոցի արհեստանոցը հռչակել էին իբրև թնդանօթների, հրազէնների և պայթուցիկ նիւթերի գործարան:

Սանասարեան վեցդասարանեան դպրոցը համապատասխանում է գերմանական միջնակարգ դպրոցների ծրագրին և յատկապէս կադմակերպուած է Լայպցիգի Բարտի դպրոցի օրինակով: Դասատուութեան առարկաներն են. հայերէն, գրաբար, հայերէն-աշխարհաբար, թուրքերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, կրօն, եկեղեցական պատմութիւն, հայոց եկեղեցական պատմութիւն, ընդհանուր և հայոց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, բնական գիտութիւններ, թուաբանութիւն, հանրահաշիւ և երկրաչափութիւն: Արուեստներից անցնում են նկարչութիւն, երաժշտութիւն և երգ, մարմնամարզութիւն, լողալ և սահել: Իւրաքանչիւր աշակերտ պէտք է օրական մէկ ժամ արհեստով պարապէ և դրա համար դպրոց մտնելիս պէտք է ընտրէ հետեւալ երեք արհեստներից մէկը՝ փականագործութիւն, կահագործութիւն և կադմարարութիւն: Իսկ գործնական երկրագործութիւնը պարտաւորեցուցիչ է բոլոր աշակերտների համար: Սանասարեան վարժարանի և հայոց եկեղեցու մէջ եղած տարածութեան վրայ գրտ-

Նւում են մեծ բանջարանոցներ, որոնք ձմեռը սառուցով ծածկուելով՝ աշակերտներին միջոց են տալիս խումբ խումբ ազատ սահելու՝ սահակօշիկներով:

Վարժարանն ունի և իր սեպհական կալուածք գետինը: Դպրոցի վարիչները ճիշտ ըմբռնելով թէ ինչ նշանակութիւն ունի երկրագործութեան և անասնապահութեան զարգացումը մի նորափթիթ երկրի համար՝ վճռեցին մի առանձին դպրոցական շէնք կառուցանել երկրագործութեան համար. բայց կառավարութիւնը մերժեց Սանասարեան վարժարանի ծրագրի այդ կերպ ընդարձակութիւնը: Առ հասարակ ինձ այնպէս էր թւում, որ այդ դպրոցը համակրութիւն և պաշտպանութիւն չէ վայելում կառավարչական շրջաններում: Ընդհակառակը՝ մի քանի անհասկանալի կարգադրութիւններով կառավարութիւնը կարծես թէ արգելք է ուզում լինել դպրոցի բարգաւաճմանը. ի միջի այլոց, օրինակ, արգելուած է աշակերտների թիւը մի որոշ քանակութիւնից աւելացնել. խստիւ արգելուած է նոյնպէս բնութեան տեսարաններ նկարելը՝ իրականից: Անկասկած տաճիկ կառավարութեան շահը պահանջում է, որ նա ամեն տեսակ պաշտպանութիւն ցոյց տայ զաստիարակիչ դպրոցներին. միայն զար-

գացմամբ կարող են թէ ազգը և թէ երկիրը բարեկեցութեան բարձր աստիճանին հասնել: Բայց թէ իրքան անճիշտ գաղափար ունի տաճիկ կառավարութիւնը Սանաս. վարժ. ձգտումների վերաբերութեամբ, երևում է արդէն վերը յիշած և անցեալ տարի տեղի ունեցած խուզարկութիւնից:

Երբ ես հոկտեմբերի 3-ին, դօկտօր Զապի ընկերակցութեամբ մտայ Սանասարեան վարժարանի պարտէզը, այ կողմը գտնուող մեծ դահլիճի բաց պատուհանից ականջիս հնչեցին գերմանական մի նուազի ձայներ: Մի ամբողջ խումբ ջութակահարների, որ աշակերտներից էր բաղկացած, սիրով և հասկացողութեամբ վարժութիւններ էր անում: Մենք դիմեցինք դէպի սիրուն գորգերով զարդարուած խորհրդարանը, որտեղ ես ծանօթացայ երեք տեսուչների, այն է պ. պ. Աբուլեանի, Մաղաթեանի և Սողիկեանի հետ: Մի ժամուայ հետաքրքրական զրուցատրութիւնից յետոյ՝ նոր բարեկամներս առաջնորդեցին ինձ դէպի ընդարձակ և լուսաւոր դասարանները, գեղեցիկ ննջարանները և հրաշալի, գերմանական ձևով շինուած խոհանոցը. տեսայ նոյնպէս մատենադարանը, բնագիտական ժողովածուները, մարմնամարզութեան տեղը և արհեստանոցը: Մատենադա-

րանում կախուած էր դպրոցի հիմնադիր Մկրտ-
տիչ Սանասարեանի մեծադիր պատկերը: Այդ
ազնիւ մարդու պատկերը շրջապատուած էր
ծաղիկներով, սլսակներով, տերեւազարդ տուն-
կերով, ձօներով և սգանշաններով ծածկուած.
հանգուցեալն այդ դպրոցը կառուցանելով մի
աննման սիրուն կոթող է կանգնել Էրզրումում:
Միայն մի քանի ամիս առաջ էր վախճանուել
Սանասարեանը Փարիզում, 1890 թ. մայիսի
31-ին: Նրա յիշատակը դեռ չաւ սերունդներ
անմոռաց կպահեն:

Սանասարեանը ծնուել է Տփլիսում 1818
թուի ապրիլի 22-ին. սկզբնական կրթութիւնը
ստացել է իր ծննդավայրի հայոց դպրոցում: Ա-
ռաջ նա եղել է մի վաճառականի գրագիր,
ամսական 18 մանէթ ռոճիկ ստանալով, բայց
իր աչքի ընկնող ընդունակութեանց շնորհիւ՝
վերջը դարձաւ Վօլգայի շոգենաւային ընկերու-
թեան գիրեկտօր: Երբ նաւթն երևան եկաւ,
նա խսկոյն իր բոլոր շոգենաւերը գործ գրեց
վաճառականութեան այդ նշանաւոր ապրանքի
փոխադրութեան համար և այդպիսով շօշափե-
լի օգուտ տուեց ընկերութեանը: Նա հարստու-
թիւն գիգեց, չամուսնացաւ և իր բոլոր կարո-
ղութիւնը գործ գրեց երիտասարդ հայերին ու-
սում տալով և քաղաքակրթութիւն տարածելով

իր ցեղակիցների մէջ: Սանասարեան վարժա-
րանի վերոյիշեալ երեք տեսուչները նրա հա-
շուով են Գերմանիայում ուսում ստացել: Այդ
երիտասարդներն եօթը տարի ուսանելուց յե-
տոյ միայն միջոց ունեցան հանդիպելու իրենց
բարերարին և խնամակալին. մինչև այդ ժա-
մանակ չէին տեսել նրան:

Այդ տեսակցութիւնից յետոյ դրանց յա-
րաբերութիւններն աւելի սերտ բարեկամական
կերպարանք են ստանում. «մենք նրան Աստու-
ծոյ պէս էինք սիրում», ասաց ինձ Աբուլեանը:

Սանասարեանը ձգտեց նախ ուսուցիչներ
պատրաստել և այդ նպատակով բաւականին
թուով երիտասարդներ ուղարկեց Զուլիգերիա
և Գերմանիա: Տասն և երկուսը գերմանական
դպրոցներումն էին ուսանում. դրանցից մէկը
վախճանուեցաւ, ութը գործում են իրենց երկ-
րի զանազան մասերում, երեքն էլ Էրզրում են:
Սանասարեան վարժարանը 1880 թուին հիմ-
նուեց: Այժմ այդ դպրոցում ուսանում են 130
աշակերտ, որոնցից 32 ձրիաթոշակ են. մնա-
ցածները վճարում են տարեկան 20 ֆունտ
թուրքական ոսկի — ամեն բանի համար: Դպրո-
ցի ծախսերը ծածկուած են հիմնադրի թողած
գրամազլխի տոկոսիքով և աշակերտների թո-
շակագրամով: Դպրոցի տարեկան երևուտըը

հասնում է 3600 ֆնտ. Թուրքական ոսկու: Հիմնական դրամապլլի տոկոսիքի մի որոշ մասը յատկացուած է աւարտած աշակերտներէց ոմանցը Գերմանիա ուղարկելու, որպէսզի դրանք աւարտելուց յետոյ՝ լրացնեն ուսուցչական խմբի պակասորդը: Որովհետեւ այն գետինը, որի վրայ կառուցուած է այժմեան դպրոցը, եկեղեցու կալուածքն է և համայնքը դրա համար տարեկան 100 ֆունտ վարձ է տալիս, մտադրութիւն կայ առաջիկայում նոր շէնք կառուցանելու: Սահասարեանը կազմել է և մի շատ ընդարձակ մատենադարան, որի մէջ գտնուում են այն բոլոր գրուածքները, որ վերաբերում են հայ ազգին: Այդ մատենադարանը տիրոջ մահից յետոյ անցել է Սանասարեան վարժարանին, բայց ցայժմ Ս. Պետերբուրգ է, որովհետեւ տաճիկ կառավարութիւնը չէ թոյլ տալիս էրզրում փոխադրելու: Միայն մի անգամ կարողացաւ տեսնել Սանասարեան վարժարանի հիմնադիրն իր դպրոցը — 1885 թ. աշնանը: — Նա մանկան պէս ուրախացել էր՝ տեսնելով իր հիմնարկութեան արագ բարգաւաճումը:

Յառաջ քան էրզրումից հեռանալը, մի թեթեակի հայեացք ձգենք անցած վնացած ժամանակների վրայ: Այս հին հայկական բերդաքաղաքի սկզբնական անունն է Կարին. Ահա-

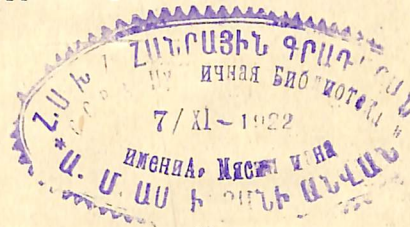
տօլիոս զօրապետը քաղաքի անունը փոխեց և անուանեց Թէոդոսուպօլիս՝ ի պատիւ Թէոդոս Փոքրի: Բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ, 415 թուին հիմնուած Թէոդոսուպօլիսը համարուում է հայկական երկրի ամենանշանաւոր ամրոցը: Այս հին հիմնարկութեան արեւելեան կողմն էր գտնւում Արծն մեծ քաղաքը, որ վերջը պատմագիրների ասելով՝ 800 եկեղեցի պէտք է ունենար: Այդ քաղաքն աւերուեցաւ ու ջնջուեցաւ Սելջուկեան թուրքերի ձեռքով 1049 թուին. բնակիչները տեղափոխուեցան Թէոդոսուպօլիս և վերջինս, որ երկար ժամանակ հռոմայեցոյ իշխանութեան ներքոյ էր, ստացաւ Արծնէ-րում անունը, վերջը դարձաւ էրզրում: 13-րդ դարում էրզրումի վրայ յարձակուեցան և աւերեցին Մոնղոլները, բայց չուտով եկան թուրքերը և նրանց ձեռքից խլեցին այդ քաղաքը: 1829 թուին ռուսները նուաճեցին էրզրումը, բայց Ադրիանապօլի դաշնադրութեամբ՝ կրկին վերադարձրին թուրքերին:

էրզրումը շատ մեծ նշանակութիւն ունի վաճառականութեան համար. այն բոլոր ապրանքը, որ արտասահմանից Պարսկաստան է մտնում, և որի տարեկան արժէքը հասնում է 40 միլիօն մարկի, էրզրումի վրայով է անցնում: Այդ քաղաքից է տարածւում մեծ մասամբ

նաև երկրի մէջ ներմուծուած ապրանքը. իսկ էրզրումի արտադրութիւնն է՝ մաղեղէն, մորթեղէն — այծի, ոչխարի, գոմշի, — այծի և ոչխարի բուրդ, մեղրամոմ, ճրագու, պղինձ և կապար: Բայց երկրի իսկական հարստութիւնը, ինչպէս նկատում է նաև Cholet, կազմում է ոչխարի մեծաքանակ վաճառականութիւնը: Ոչխարը քրդերից դնում են թափառական վաճառականները և ծախում մեծ վաճառականներին, որոնք յետոյ տասնեակ հազարից բաղկացած հօտերը Տրապիզօնի, Սամսօնի, Հալէպի, երբեմն մինչև անգամ Նափայի վրայով Եւրոպա կամ Յօղափտոս են ուղարկում: Խեղճ անասուններն երբեմն երեք ամիս ճանապարհին են լինում. նըրանք այդ երկար ճանապարհորդութեան միջոցին արածելով են դնում և իրենց քաշի մինչև 14⁰/₀ կորցնում են մինչև ծովափ հասնելը: 2ընայելով այդ ոչխարների թուլութեան և երբեմն հիւանդութեան, այնուամենայնիւ էրզրումի վաճառողներն ահագին գումարներ են վաստակում: Ոչխարի վաճառահանութիւնն այնչափ նշանաւոր է, որ տարեկան հասնում է 1,200, 000 տաճկական ոսկու (մօտ 20 միլիօն մարկ) և այդ գումարի մեծ մասը մնում է էրզրումի հայերի ձեռքը:

էրզրումում կան ռուսական, ֆրանսիական և իտալական հիւպատոսարաններ. գերմանական շահերի պաշտպանութիւնը ռուսաց հիւպատոսի ձեռքն է:

էրզրումի բնակիչներն են՝ թուրքեր, հայեր, կաթոլիկ հայեր, պարսիկներ, յոյներ և սակաւաթիւ վրացիք ու հրէաներ:

804

6336

0002065

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002065

